

Живка Ромелић, Народни музеј Крушевац
Марко Стојановић, Београд

НЕКИ ЕЛЕМЕНТИ КУЛТУРЕ ГАСТАРБАЈТЕРА ЋЕРДАПСКИХ НАСЕЉА

У оквиру вишегодишњих истраживања ћердапских насеља¹ испитивана је и појава масовног одласка на рад у иностранство становништва из ових крајева. Доступна социолошка и етнолошка литература показује како је проблем измена елемената културе у животу тих људи (тзв. гастарбајтера) разматран са више аспеката: професионална миграција, процеси трансформација у култури, а посебно у материјалној сфери и др.² Зато овај рад представља прилог досадашњим истраживањима, са циљем да укаже на нове моменте у процесу настанка "културе" гастарбајтера.

Почев од 60-их година овог века одлазак на привремени рад у иностранство чини изразиту појаву привредних промена и друштвених процеса у источној Србији. Подаци говоре о више од 6000 радника у иностранству само из ћердапских насеља (Кључ и делимично Неготинска крајина). Из те вишенационалне средине већину радника у иностранству чине Власи. Образовни ниво тих људи је низак јер 80% има завршену основну или непотпуну основну школу, а 90% потиче са села³. Основни узрок миграције, како сами наводе, јесте решавање егзистенцијалних потреба домаћинства, што поткрепљују немогућношћу запошљавања код нас у друштвеном сектору. Чињеница је, међутим, да само 10% повратника тражи посао у друштвеном сектору, што указује да је прави разлог одласка у иностранство велика зарада⁴.

- 1 Рад је део пројекта *Трансформације културе у измештеним ћердапским насељима*, који заједно спроводе Народни музеј и Етнографски институт Српске академије наука и уметности из Београда.
- 2 Д. Дрљача, *Село Љубичевац у Дунавском кључу*, "Развитак" 4-5, Зајечар 1975; Исти, *Запажања о браку и свадби у кључким селима*, "Развитак" 4-5, Зајечар 1979; Исти, *Нека етнолошка запажања о становништву кључких села у последњој деценији*, "Развитак" 3, Зајечар 1982; *Houses, tractors, golden ducats prestige game and migrations. A study of migrants to Denmark from Yugoslav village*, Field report C. U. Schierup, Institut for etnografii of socialantropologi Moegard, Argehus Universitet december 1973/1974; Д. Братић и М. Малешевић, *Кућа као статусни симбол*, Етнолошке свеске IV, Београд 1982; М. Марјановић, *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице Неготинске крајине*, ЕИ САНУ, Београд 1981.
- 3 Д. Дрљача, *Нека етнолошка запажања...*, 29.
- 4 Т. Радић, *Одлазак радника са подручја Тимочке крајине у иностранство ради привременог запошљавања*, "Развитак" 6, Зајечар 1971, 22.

Немогуће је реално утврдити категорије послова које ти гастарбајтери обављају осим (по саопштењу казивача) да су то "сви они послови који могу донети највећу зараду". Новац зарађен у иностранству гастарбајтери су, у првом периоду (60-их година), најчешће улагали у куповину некретнина: обрадиве земље, пољопривредних машина, изградњу стамбених и привредних објеката и сл.⁵

Одлазак на рад у иностранство утиче на промене у ђердапским насељима. Мења се структура привређивања напуштањем традиционалних облика земљорадње и сточарства⁶. Гастарбајтерима је земља коју су куповали представљала симбол благостања јер су све мање обрађивали те површине. У последње време, међутим, постоји тенденција да се обрадиве површине не купују, већ их гастарбајтери чак продају. Уз земљу су у почетку куповани трактори и пољопривредне алатке⁷, што се данас замењује куповином комбајна. У селу Љубичевац, на пример, 217 домаћинстава поседује 167 комбајна (претежно иностране производње, макар половни).

Изградња кућа као статусног симбола позната је у етнологији и чини одлику гастарбајтера овог краја⁸. Навешћемо због тога само неке појединости које употпуњују раније истраживање. Фасада многих кућа је "украшена" камином, што прелази у екстрем код оних где се камин налази на сваком спрату. Унутрашње уређење куће одликује скупи намештај који често није функционалан. Апарати за домаћинство купљени су у иностранству, не користе се, припремање хране и прање се обавља најчешће традиционалним средствима. Понеки детаљ указује на земљу у којој домаћин ради. Често су увозне лутке постављене у ентеријеру на местима која би требало да користе власници кућа. У тим кућама једино деца гастарбајтера употребљавају своје просторије.

Трансформације у друштвеним односима умногоме зависе од интензитета и правца миграције (Западна Европа, Скандинавија). Уочљиве су по томе што је све више деце гастарбајтера крштено обредом земље у којој родитељи раде⁹. У новије време деца се дају имена која потичу из земље у којој родитељи раде, а најновији период карактеришу "медијска" имена (личности из стрипа, јунаци "соар опера", медијске личности). Такође постаје евидентно како се одржава вишебрачност и малолетнички бракови¹⁰. Домазетство данас постаје начин добијања радне визе за иностранство (најчешће је у питању фиктивни брак пред законом). Повећава се процент развода код гастарбајтера.

Генерације које су раније отишле на рад у иностранство имале су много мање контакта са домаћим становништвом земље у којој бораве. Већина их је задржала начин живота из домовине, одржава традицију породичних ритуала (слава, Божић, Ускрс...). Старије жене и данас носе "народно одело", па информатори тврде. "Можеш Влајну познати усред Хамбурга". Под императивом побољшања материјалног статуса старије генерације остају до пензије на

5 Исто, 21-30.

6 Д. Дрљача, *Нека етнолошка запажања...*, 30 - 37.

7 М. Марјановић: н. д., 94; Д. Дрљача, исто.

8 Д. Братић и М. Малешевић, н. д., 149.

9 Д. Дрљача, *Нека етнолошка запажања...*, 35-37.

10 Исти, *Запажања о браку и свадби...*, исто.

раду у иностранству. Стечени новац не троше тамо где бораве, већ живе на животном минимуму због става да се "тамо" стиче а "овде" показује стечено. Свадбе су данас због гастарбајтера измештене, одржавају се лети кад су годишњи одмори, раскошне су до неслућених размера а чест је случај да сватови плаћају надокнаду за учешће на свадби (свадба је добра зарада па је организују и парови после неколико година заједничког живота, што је раније било незамисливо). Исказивање благостања и престижа огледа се организовањем великих свечаности приликом крштења јер се данас крштавају и одрасли гастарбајтери, потом при давању помена покојницима где свако присутан добија богате дарове.

Насупрот наведеном, гастарбајтери се не либе да признају какве тешке послове обављају да би постигли што већи девизни приход. Став њихове заједнице је да "што више девизи имаш то више вредиш". Новац је постао замена недостатку образовања, па чак и физичким недостацима, приликом склапања брака. Они који су остали на селу ипак негативно оцењују гастарбајтере и њихов статус јер, по њиховом мишљењу, гастарбајтери непримерено истичу страни стандард насупрот оном одраније.

Млађе генерације гастарбајтера - они рођени тамо, као и они који су касније отишли на рад, унеколико мењају своје понашање драстичније него старији гастарбајтери. Ближи контакти са средином у којој живе и раде омогућавају лакше културне утицаје. Уз императив стицања материјалних добара данас млади теже да себи учине живот лагоднијим уз помоћ стеченог новца па га све више троше тамо где бораве. На одмору у домовини, који су старије генерације проводиле у раду на имању, млади се чешће забављају. Слободно време организују на "западни" начин, одласком у дискотеку или кафану где и обедују уместо у кући. Престижно је отићи на море, што је било непознато у традиционалном начину живота; треба навести место летовања и колико новца је потрошено. Свој другачији статус од вршњака у домовини гастарбајтери исказују начином одевања, понашања, употребом страних речи у међусобном говору.

Економска независност млађих гастарбајтера узрокује неке промене у њиховом понашању. Како војни рок у Југославији пада у време када би требало да почну са радом, младићи све чешће одлажу служење у ЈНА. Постоји и екстреман пример потпуног одбијања служења војног рока. Како код оних које родитељи гастарбајтери издржавају у домовини још увек постоји велики утицај старијих на понашање (родитељи једини могу да одобре склапање брака) гастарбајтери потенцирано имају много већу самосталност. Осим избора брачног партнера, младожења данас самостално бира кума, најчешће свог друга гастарбајтера, а стара кумства престају да се поштују. Млађи гастарбајтери такође све чешће престају да одржавају породичне ритуале (слава, божић, Ускрс...) не само у иностранству већ и кад бораве у домовини.

Трансформацијама које смо досад навели подложнија су села у Доњем Кључу, која су претежно равничарска, а по етничкој припадности подложнији су гастарбајтери Власи, за које смо већ навели да чине гро радника у иностран-

сву¹¹. У оквиру тих трансформација највише промена трпи сфера тзв. "народне културе", где новац и исказивање статуса њим постаје примарни друштвени чинилац. Такво понашање гастарбајтера овог краја најбоље је објаснио Данац К. У. Шјеруп, назвавши га својеврсном "игром престижа"¹², а која евидентно и данас траје променивши унеколико форму.

Динамика промена у начину живота гастарбајтера очигледно показује како "игре престижа" не престају. Обрадиве површине престају да буду симбол имућности јер се све мање обрађују. Иако продају земљу, гастарбајтери настављају куповину пољопривредних алатки које не користе, па комбајни преузимају улогу симбола престижа. С друге стране, свака новоизграђена кућа гастарбајтера има уграђен камин. Тај камин се не употребљава, али треба запазити да је некада свака кућа имала хлебну пећ - камин која је служила при припремању хране за велике породичне свечаности. Оба наведена елемента материјалне културе изгубила су своју основну, употребну функцију и манифестно постају симболи у играма престижа. Међутим, управо зато што такве дуго опстају у култури гастарбајтера, повезани су са обрадом земље и културом становања одраније, што је део традиционалне културе. Ти "комбајни и камини"¹³ можда имају још једно симболично значење. На латентном нивоу они представљају тежњу гастарбајтера да покажу заједници из које потичу како су још увек део ње. То је битно јер се данас гастарбајтери налазе у раскораку између традиционалне заједнице коју су напустили и нове културе којој не припадају.

Промене у материјалној култури одраз су промена начина мишљења. Услед тога појава да лутке у кућама "украшавају" скупи намештај који се не користи можда има одређено значење за власнике кућа. Лутке се налазе на местима у ентеријеру која би требало да користе власници, куће су обично уређене по моделу виђеном у страниј земљи, па претпостављамо да су лутке замена за своје власнике. Тада оне говоре о несвесној тежњи да се постане део другог културног миљеа који за гастарбајтере представља страна земља у којој бораве. Лутке само потенцирају улогу куће као статусног симбола, којим се жели несвесно приближити жељеном моделу начина живота. Исто тако, још увек постоји свест о томе да се том жељеном моделу не припада, јер гастарбајтери не користе куће. Процес промена огледа се и у томе што деца гастарбајтера која имају мању дистанцу према новом, прихватајући само оно што је боље, користећи функционално своје просторије у "кућама статуса" показују да се лакше уклапају у страну средину чијем су утицају изложена и, самим тим, унеколико губе однос према матичној култури својих родитеља.

Старије генерације гастарбајтера покушавале су да свој идентитет у страниј земљи одрже начином живота из домовине, традиционалним породичним ритуалима, исхраном и одевињем. Препознавањем и прихватањем тих

11 М. Марјановић, и. д., 94-96.

12 Д. Дрљача, Данац К. У. Шјеруп о вредносном систему Љубичеваца, Етнологишке свеске IV, Београд 1982, 167-175.

13 Поређење неродних (наизглед) појава извршено је на основу тога што заједно одражавају начин мишљења гастарбајтера. Данац К. У. Шјеруп такође самим насловом рада, да су "куће, трактори и златни дукати" целокупан вредносни систем гастарбајтера села Љубичевац.

етничких симбола идентитета страна средина повратно делује на гастарбајтере и учвршћује њихову етничку свест о припадности култури из које потичу. Насупрот томе, гастарбајтери у домовини разметањем материјалним добрима, начином понашања по страном моделу, истицањем новог статуса показују да не припадају потпуно традиционалном обрасцу своје заједнице. То све говори да постоји двојни однос гастарбајтера према сопственом идентитету, да се они налазе у процесу промена које их одвајају од сеоске заједнице и традиционалне културе, али, исто тако, још нису прихватили нови културни модел.

Социјални ритуали које гастарбајтери наглашено раскошно одржавају (свадба, сахрана, крштење и др.) до данас имају функцију показивања стечених материјалних добара. Међутим, како је њихова основна намена стицање нових и одржавање старих социјалних веза, ти ритуали за гастарбајтере несвесно постају средством којим желе да помире две тежње. То су жеља за компензацијом ранијег недостатка пожељног статуса према тежњи одржавања кохезивних веза са заједницом путем традиционалних ритуала.

Породични ритуали (славе, Божић, Ускрс...) којима не присуствује много људи, гастарбајтери и данас одржавају традиционално, без сувишног разметања. Исто тако један нови обичај, "испраћај у војску", који не постоји у традиционалном начину живота, већ је новији бриколаж, организује се скромније. Ти ритуали показују да су у другом плану јер не омогућавају гастарбајтерима да искажу обе наведене тежње: исказивање престижа и везе са заједницом. Породични ритуали јесу традиционални, али не исказују престиж домаћина, а "испраћај у војску", и када је организован раскошно, не може повезати гастарбајтере са традиционалном културом јер у њој не постоји. Према томе, социјални ритуали које гастарбајтери одржавају поново говоре о томе да су они на пола пута између две културе, а да више ниједној потпуно не припадају.

Млађе генерације гастарбајтера, као што смо већ навели, показују склоност ка учествовању у социјалним ритуалима јер се свадбе увек одржавају у домовини, сви се сахрањују у родном месту. Процент бракова оних који су се упознали у иностранству, а из истог су краја, већи је него код осталих бракова. То говори да измењени услови живота код млађих гастарбајтера најмање мењају сферу социјалних веза са традиционалном културом. С друге стране, као пример треба навести промену односа према куму, који је "духовни отац". Све више младића одбацује стара кумства и бира свог пријатеља из иностранства за кума. Такође није реткост да ако кум нема довољно новаца да би се показао достојан статуса домаћина свадбе, овај му тајно додаје девизе. Нова кумства на тај начин потврђују како улазе у "игре престижа" и социјалним везама мењају начин схватања духовне културе код гастарбајтера Влаха, чија је заједница позната као духовно најчвршћа, без могућности утицаја на њу.

Тенденција одласка на рад у иностранство једне генерације док следећа користи "плодове рада" и остаје на селу док не одрасте може навести на помисао да постоји одређени прекид континуитета преношења традиционалних образаца, ставова или вредности на млађе. За децу гастарбајтера "иностранство" означава само представу о изобиљу, што је основа за некритичко

прихватање елемената друге културе. Кад и сами пођу на рад у иностранство, ти људи немају правог начина за потпуно поређење култура (из које потичу и у које одлазе). Навели смо да тада млађи гастарбајтери напуштају одржавање породичних ритуала (слава, Божић, Ускрс), чиме слабе њихове духовне везе са традицијом, а томе више подлежу они који су рођени у иностранству јер у домовини такође не одржавају поменуте ритуале.

Поредећи измењен однос према кумству са одбацивањем традиционалних породичних ритуала можемо говорити о томе да сужене везе са традиционалном културом, кроз неколико генерација гастарбајтера, доводе до тога да социјалне везе однесу превагу над духовним вредностима културе. Нови услови живота истичу тежњу за престижом над свим осталим, тако да се на неки начин престиж може сматрати цром менталитета гастарбајтера, самосталним културним елементом.

Појава страних имена деде гастарбајтера у последњој деценији модификује се "медијским именима" са ТВ програма. Ако знамо све претходно наведено, наиме да су процесом промена гастарбајтери дошли на пола пута између супротстављених културних образаца, таква имена могу бити индикатор да гастарбајтери у ствари постају део једног ширег процеса културних промена који води ка масовној култури као светском културном феномену.

Основна порука тих процеса трансформације, под условом да су задовољене егзистенцијалне потребе домаћинства, јесте "успео сам", али и "погледајте, успео сам". На путу промене свести човека који је до пре тридесатак година живео сасвим другачијим животом и имао други систем вредности, можда су неминовне фазе "показивања и приказивања". Квантитет и комплексност промена културе становништва ових крајева услед њиховог рада у иностранству велики су изазов за даља истраживања.

Živka Romelić

Marko Stojanović

SOME ELEMENTS OF THE GASTARBEITER CULTURE OF THE IRON GATE SETTLEMENTS

In this paper the authors deal with the processes of culture transformations in the Danubian Iron Gate region, caused by professional emigration of its inhabitants to the western countries. It is stated that the time span alone, since their initial departure, enabled these processes to attain definite form, inducing deep transformations in all aspects of their traditional culture. Gastarbeiters (guest workers) of this region find themselves today split between the traditional community culture of their origin and the influences of the now operating in the countries they are employed in.